

Белорусский государственный экономический университет
220070 Республика Беларусь, г. Минск, Партизанский просп., 26, корп. 3, каб. 229..
e-mail: oksana_shkutko@inbox.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR:

Shkutsko Aksana, candidate of economic sciences (PhD), docent, Associate professor (docent), department of international economy, Belarus State Economic University.
220070 Republic of Belarus, Minsk, 26 Partizanski Av. Bldg 3, room 229.
e-mail: oksana_shkutko@inbox.ru

УДК 330.111.66:338.3

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ СПОСОБИ ВИРОБНИЦТВА: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОВПЛИВІВ

Шульга О.А.

Спосіб виробництва життєвих благ є головною рушійною силою розвитку і функціонування будь-якого суспільного ладу. Відповідно до цього зміна способів виробництва є основою економічного прогресу людства та відіграє вирішальну роль в розвитку будь-якого суспільства. Це підтверджується тим фактом, що з переходом від нижчого до вищого способу виробництва розвиток суспільства прискорюється.

Тому мета статті – з'ясувати діалектику взаємовпливів і розвитку системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва, визначити закономірності розвитку технологічного способу виробництва в аграрному секторі економіки. При дослідженні соціально-економічної природи технологічного способу виробництва та з'ясуванні взаємовпливів системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва були застосовані формаційний та цивілізаційний підходи, діалектичний метод, методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, узагальнення, поєднання логічного та історичного підходів тощо.

Технологічні способи виробництва відрізняються між собою способами привласнення праці безпосередніх виробників і їх результатів, які обумовлені суспільними формами засобів виробництва і праці. Суспільні форми факторів виробництва є об'єктивно визначеними на кожному історичному етапі розвитку суспільства, оскільки визначаються рівнем розвитку продуктивних сил, якому відповідає певна система виробничих відносин. Мова йде про характер і спосіб поєднання безпосереднього виробника із засобами виробництва (за характером таке поєднання може бути вільним або примусовим, за способом – безпосереднім чи опосередкованим). З цього випливає, що соціально-економічні відносини визначають існування певного історично визначеного технологічного способу виробництва та впливають на соціально-економічні результати його функціонування. З іншого боку, технологічний спосіб виробництва, будучи джерелом формування і розвитку історично визначеної форми власності, впливає на розвиток соціально-економічних відносин.

Можна виділити такі закономірності розвитку технологічного способу виробництва: невинне підвищення його ефективності шляхом переходу до нового вищого способу виробництва, розвиток усіх його складових, провідна роль людського фактора на всіх етапах еволюції технологічного способу виробництва, підвищення рівня усупільнення виробництва, історична тривалість життєвого циклу технологічного способу виробництва визначається його відповідністю своїм носіям тощо.

Ключові слова: продуктивні сили, виробничі відносини, класи, технологічний спосіб виробництва, суспільний спосіб виробництва.

СИСТЕМА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ПРОИЗВОДСТВА: ДИАЛЕКТИКА ВЗАИМОВЛИЯНИЯ

Шульга О.А.

Способ производства жизненных благ является главной движущей силой развития и функционирования любого общественного строя. В соответствии с этим изменение способов производства является основой экономического прогресса человечества и играет решающую роль в развитии любого общества. Это подтверждается тем фактом, что с переходом от низшего к высшему способу производства развитие общества ускоряется.

Поэтому цель статьи - выявить диалектику взаимовлияния и развития системы социально-экономических отношений и технологических способов производства, определить закономерности развития технологического способа производства в аграрном секторе экономики. При исследовании социально-экономической природы технологического способа производства и выяснении взаимовлияния системы социально-экономических отношений и технологических способов производства были

применены формационный и цивилизационный подходы, диалектический метод, методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, обобщения, сочетание логического и исторического подходов и т.д.

Технологические способы производства отличаются между собой способами присвоения труда непосредственных производителей и их результатов, которые обусловлены общественными формами средств производства и труда. Общественные формы факторов производства объективно определены на каждом историческом этапе развития общества, поскольку определяются уровнем развития производительных сил, которому соответствует определенная система производственных отношений. Речь идет о характере и способе соединения непосредственного производителя со средствами производства (по характеру такое сочетание может быть свободным или принудительным, по способу – непосредственным или опосредованным). Из этого следует, что социально-экономические отношения определяют существование определенного исторически определенного технологического способа производства и влияют на социально-экономические результаты его функционирования. С другой стороны, технологический способ производства, будучи источником формирования и развития исторически определенной формы собственности, влияет на развитие социально-экономических отношений.

Можно выделить следующие закономерности развития технологического способа производства: непрерывное повышение его эффективности путем перехода к новому высшему способу производства, развитие всех его составляющих, ведущая роль человеческого фактора на всех этапах эволюции технологического способа производства, повышения уровня обобществления производства, историческая продолжительность жизненного цикла технологического способа производства определяется его соответствием своим носителям и т. п.

Ключевые слова: производительные силы, производственные отношения, классы, технологический способ производства, общественный способ производства.

THE SYSTEM OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS AND TECHNOLOGICAL MODE OF PRODUCTION: DIALECTICS INTERFERENCE

Shulga O.A.

The method of production of vital goods is the main driving force behind the development and functioning of any social system. Accordingly, the change in production methods is the foundation of economic progress of mankind and plays a crucial role in the development of any society. This is confirmed by the fact that the transition from lower to higher production method accelerates the development of society.

Therefore, the purpose of the article – to find out the dialectic offs and development of socio-economic relations and technological production methods, to determine patterns of technological production method в аграрному секторі економіки. In the study of socio-economic nature of the technological mode of production and clarifying offs system of socio-economic relations and technological production methods have been applied formational and civilization approaches, dialectical method, methods of analysis and synthesis, induction and deduction, synthesis, combining logical and historical approaches, etc.

Technological production methods differing ways of appropriation of the labor of the direct producers and their results, which are caused by social forms of production and labor. Social forms of production factors are objectively defined at every historical stage of social development, as determined by the level of development of productive forces, which corresponds to a certain system of industrial relations. This is the way of nature and the combination of direct producer from the means of production (the nature of such a combination can be free or forced, by the way – direct or indirect). It follows that the socio-economic relations determine the existence of certain historically defined technological mode of production and its impact on the socio-economic results of operation. On the other hand, the technological mode of production as a source of formation and development of historically determined form of ownership affects the development of socio-economic relations.

You can identify these patterns of technological mode of production, steadily increasing its efficiency by switching to a new higher mode of production, development of all its components, the leading role of the human factor in all phases of the evolution of technological mode of production, increasing socialization of production, the historical duration of life cycle technological mode of production determined by its compliance with their carriers and others.

Keywords: productive forces, relations of production, classes, technological mode of production, social mode of production.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Спосіб виробництва життєвих благ є головною рушійною силою розвитку і функціонування будь-якого суспільного ладу. Відповідно до цього зміна способів виробництва є основою економічного прогресу людства та відіграє вирішальну роль в розвитку будь-якого суспільства. Це підтверджується тим фактом, що з переходом від нижчого до вищого способу виробництва розвиток суспільства прискорюється. Так, первіснообщинний спосіб виробництва тривав десятки тисяч років, рабовласницький – кілька тисяч років, феодальний з VI ст. до XVII-XVIII ст., а капіталістичний – всього три століття, проте він зробив для розвитку суспільства більше, ніж усі попередні способи виробництва [3, с. 44].

Аналіз останніх публікацій по проблемі. Значний внесок у дослідження сутності і специфіки суспільних способів виробництва та їх значення у розвитку суспільства зробили такі вчені, як: А. Абишев [1],

О. Бурміч [7], Ю. Осипов [6], П. Хромов [9-11], В. Чужиков [7] та ін. Однак, залишилися майже недослідженими питання, пов'язані із з'ясуванням соціально-економічної природи технологічного способу виробництва та закономірностей його розвитку в аграрному секторі економіки.

Формулювання цілей дослідження. Мета статті – з'ясувати діалектику взаємовпливів і розвитку системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва, визначити закономірності розвитку технологічного способу виробництва в аграрному секторі економіки. При дослідженні соціально-економічної природи технологічного способу виробництва та з'ясуванні взаємовпливів системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва були застосовані формаційний та цивілізаційний підходи, діалектичний метод, методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, узагальнення, поєднання логічного та історичного підходів тощо.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Існує два основні підходи до вивчення економічного розвитку суспільства, зміни його технологічних способів виробництва – цивілізаційний і формаційний. Цивілізаційний підхід розглядає економічний розвиток суспільства на основі вивчення продуктивних сил (зокрема, рівня розвитку техніки, науки), тобто відношення людини до природи. В основу періодизації історії господарства, згідно з цим підходом, можуть братися різні чинники (наприклад, географічний фактор, історія грошей, клімат, культура, торгівля, релігія, рівень розвитку виробництва тощо). Представники теорії постіндустріального суспільства в основу кладуть рівень розвитку виробництва, галузевий та професійний поділ праці, виділяючи доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільства. Кожному з цих суспільств відповідає певний технологічний спосіб виробництва. Доіндустріальному – ручний спосіб виробництва (матеріальною основою якого було вдосконалення кам'яних знарядь праці, поява рала, дерев'яних мотик, а головною продуктивною силою була людина, залежна від природи), індустріальному – машинний (матеріальною основою якого була комплексна механізація, хімізація, електрифікація, а головною продуктивною силою – система машин, яка значною мірою витіснила з виробничого процесу людину), постіндустріальному – автоматизований (матеріальною основою якого є автоматизація виробництва, витіснення людини з процесу виробництва і залишення за нею здебільшого контролюючих функцій, а головною продуктивною силою виступає наука, інформація).

Однак, як бачимо, такий підхід є дещо обмеженим, оскільки майже не торкається системи економічних відносин, абстрагується від дії законів відносин економічної власності, не враховує роль людини-працівника тощо. Відповідно до цього, він не дає можливості виявити глибинні причини різних тенденцій у розвитку продуктивних сил, причини матеріального і соціального розшарування суспільства. Ця обмеженість усувається застосуванням формаційного підходу при дослідженні зміни суспільних способів виробництва та суспільно-економічних формацій. В основі періодизації за цим підходом лежить тип власності на засоби виробництва. Це дозволяє досліджувати розвиток продуктивних сил у єдності з виробничими відносинами, виявити загальні і особливі закономірності розвитку технологічного способу виробництва, визначити його етапи і періоди, прослідкувати роль людини-власника у економічному розвитку суспільства. Крім того, зведення всіх суспільних відносин до їх основи – виробничих відносин, а виробничих відносин – до рівнів розвитку продуктивних сил дозволяє довести, що той чи інший період історичного розвитку є закономірним історичним процесом. Аналогічно і у випадку з технологічними способами виробництва, коли менш розвинений і менш ефективний спосіб виробництва змінюється з часом на більш ефективний, який відповідає більш високому рівню розвитку продуктивних сил. При цьому кожен наступний спосіб виробництва зароджується в попередньому способі.

З вищесказаного випливає, що технологічний спосіб виробництва (ТСВ) – це спосіб виробництва життєвих благ. Його характеризують продуктивні сили і певна система виробничих відносин, які між собою взаємодіють. Тобто кожному певному рівню розвитку продуктивних сил відповідає певна система виробничих відносин, формуючи певний технологічний спосіб виробництва. Продуктивні сили являють собою зміст способу виробництва, а виробничі відносини формують його суспільну форму (відповідно ТСВ є єдністю змісту і форми).

Потрібно відрізнити технологічний спосіб виробництва від суспільного способу виробництва. ТСВ, з одного боку, будучи способом виробництва благ, є поняттям вузьким від суспільного способу виробництва, оскільки відображає лише техніко-технологічні аспекти суспільного способу виробництва (рівень розвитку техніки). З іншого боку, ТСВ є поняттям ширшим, оскільки суспільні способи виробництва є конкретними суспільними формами ТСВ на різних історичних етапах розвитку людства. Саме суспільний спосіб виробництва, будучи способом привласнення засобів виробництва і праці безпосередніх виробників, які знаходяться в історично визначених суспільних формах, дозволяє розкрити соціально-економічну природу ТСВ. Тому з'ясувати діалектику взаєморозвитку і взаємовпливу системи соціально-економічних відносин і технологічних способів виробництва можливо лише на основі характеристики суспільних способів виробництва в різних суспільно-економічних формаціях.

Виділяють п'ять класичних суспільно-економічних формацій: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний лад. Розглянемо їх сутність і специфіку більш детально, акцентуючи увагу на домінуючому технологічному способі виробництва, суспільних формах засобів виробництва і праці, причинах виникнення та кризи кожного технологічного способу виробництва.

Первіснообщинний лад – це суспільно-економічна формація, яка характеризується на ранній стадії свого розвитку привласнюючим типом господарювання, який пізніше еволюціонує у відтворюючий тип ведення господарства; примітивними знаряддями праці, які слугували допоміжними засобами у привласненні готових продуктів природи; відсутністю поділу суспільства на класи та експлуатації людини людиною. Її існування охоплює період від виникнення людини до формування класового суспільства, та поділяється на два періоди: дородовий і родовий (первісної общини).

Вчені вважають, що дородовому періоду відповідають палеоліт, неоліт і бронзовий вік. Рід (первісна община) же виникає в період переходу від раннього до пізнього кам'яного віку. Він складався з кровних родичів, об'єднаних господарськими інтересами. Для родового періоду характерні такі риси, як общинна власність на засоби виробництва (т. ч. на землю), колективний характер виробництва і споживання, низький рівень розвитку продуктивних сил. Поділ праці здійснювався залежно від віку і статті. За таких умов створювався лише необхідний продукт.

Первіснообщинному ладу відповідала патріархальна родова община, із якої в подальшому розвинулася сільська (сусідська) територіальна община, члени якої були пов'язані між собою не родинними, а господарсько-територіальними відносинами. За таких умов господарство велося не сім'ями, а окремими дворами, які володіли землею общини.

У період неоліту відбувається перехід до осілого способу життя і відтворюючого господарства (скотарства та землеробства). Пізніше скотарство відокремилася від землеробства, виникло ремесло. По мірі переходу від кам'яних знарядь до міді, а пізніше до бронзи, вдосконалювалися знаряддя праці. У I тис. н. е. почали застосовувати залізне рало, плуг із залізним лемехом, залізну сокиру тощо. Це дозволило проводити вирубку лісів під рілля, розширити площі орних земель. За таких умов необхідний продукт почав вироблятися і присвоюватися кожним членом общини окремо, а не спільними зусиллями всіх її членів. З'явилася можливість виробляти продукт більший від продукту, необхідного для задоволення потреб сім'ї. Це створило умови для розвитку обміну, який ставав все більш регулярним та відбувався не лише всередині племені, а й між племенами. Виникає товарне виробництво.

Удосконалення знарядь праці вело до зростання продуктивності праці, поглиблення суспільного поділу праці та розвитку обміну, що, у свою чергу, сприяло виникненню приватної власності – спочатку на засоби виробництва, а пізніше і на землю. Виникнення приватної власності (яка, як бачимо, виникає як наслідок зростання продуктивності праці) і розвиток обміну свідчать про якісні зміни у розвитку продуктивних сил. Поряд з розвитком продуктивних сил в союзах племен поглиблювалося майнове і соціальне розшарування серед його членів, зароджувалися класові відносини і відносини державності, виникала експлуатація людини людиною. Все це призвело до розпаду родової общини, яка стала гальмувати розвиток продуктивних сил.

На зміну первіснообщинному ладу приходить рабовласницький лад, для якого характерні: приватна власність рабовласника на засоби виробництва та раба; поділ суспільства на класи – рабовласників і рабів; ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці; позаекономічний примус; домінування натурального господарства. Рабами були люди, особисто залежні від рабовласника. Джерелами рабства були полон, борги, самопродаж, народження від раба тощо. Раби, зазвичай, виступали як товар. Як робочу силу їх почали використовувати тоді, коли вони змогли своєю працею створювати продукт більший, ніж той, який був потрібен для відтворення їх робочої сили. Деколи рабам дозволяли створювати сім'ю і вести власне господарство. За це раб мав віддавати рабовласнику весь створений ним додатковий продукт у вигляді податку. Це було так зване класичне рабство. У районах зрошувального землеробства було поширене так зване азіатське рабство (Америка, Африка, Азія). Поряд з рабством існували вільні господарства селян і ремісників.

Формуванню рабовласницького ладу відповідає певний рівень розвитку продуктивних сил. У IV ст. до н. е. греки почали вводити трипілля, удобрювати вапном поля, застосовувати борону з дерев'яними зубами, молотильну дошку тощо. У I ст. н. е. почали використовувати жатку з широким захватом, колісний плуг, водяний млин, мінеральні добрива, застосовувати штучне зрошення. Розвивалася техніка садіння, підживлення, прищеплення. З'являються наукові трактати з ведення сільського господарства [4, с. 20; 4, с. 24]. Однак, оскільки раби не були зацікавлені у зростанні продуктивності своєї праці та вдосконаленні засобів виробництва, подальший розвиток продуктивних сил у рабовласницькому ладі відбувався на основі кооперації праці рабів. Розвиток торгівлі зумовив появу грошей, торговельного капіталу, класу купців.

Криза рабовласницького господарювання проявилася у зменшенні площ оброблюваних земель, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, застої рабовласницького господарства. З часом серед рабів починаються заворушення. Помітивши, що невеликі індивідуальні господарства є більш раціональними формами ведення господарства, рабовласники починають закріплювати рабів за ділянками землі, змушуючи їх вести власне господарство та сплачувати за це податки. Так з'являється система господарювання, яка дістала назву колонат.

Криза рабовласницького господарства призвела до появи та розвитку феодальних відносин. Феодальний лад представляє собою систему виробничих відносин, яка характеризується приватною власністю феодала на засоби виробництва і неповною власністю на залежного робітника. Тобто при феодальному ладі суспільство поділяється на два класи – землеволодільців-феодалів і залежних селян-кріпаків. Економічною основою такого ладу є феодальна власність на землю, яка реалізовувалася у формі феодальної ренти, що була основною формою експлуатації селян. Через феодальну ренту у залежного

селянина вилучався весь створений ним додатковий продукт (а деколи і частина необхідного). Більша частина ренти привласнювалася землевласником (поміщиком, церквою, монастирями), а менша частина – через податки надходила державі.

Потрібно відмітити, що серед трьох форм феодальної ренти (відробіткова, натуральна, грошова), найбільш обтяжливою для селян була відробіткова, оскільки вона, на відміну від інших двох форм ренти, підривала їх самостійність і зацікавленість у високих результатах праці. Сплата грошової ренти також на перших порах (в умовах слабого розвитку товарно-грошових відносин) викликала певні складнощі для селян, оскільки вимагала від них прояву підприємницьких здібностей. Аби реалізувати на ринку частину створеного ними продукту, вони повинні були дбати про його якісні характеристики та враховувати суспільно необхідні витрати виробництва. Тобто в надрах феодалізму формувалася система вільного капіталізму, а грошова рента сприяла формуванню у селян підприємницьких здібностей та вміння ризикувати.

Характерними рисами способу виробництва при феодалізмі були: приватна власність феодала на засоби виробництва, в т. ч. на землю, і неповна власність на кріпака; крупна земельна власність феодалів; особиста власність селян і ремісників на знаряддя праці і своє господарство; наділення безпосереднього виробника засобами виробництва і землею, зокрема прикріплення виробника до землі; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селян від феодала; присвоєння феодалами у формі ренти додаткового продукту, створеного залежними селянами і ремісниками; низький рівень розвитку сільськогосподарської техніки; домінування натурального господарства у вотчинах, помістях і господарствах селян; існування слабого товарного виробництва; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності тощо.

Потрібно відмітити, що попри те, що виробничі відносини при феодалізмі ґрунтувалися на підневільному становищі безпосередніх виробників, вони в умовах кооперації праці залежних селян до певного часу все ж сприяли розвитку продуктивних сил. Це виражалось у поглибленні суспільного поділу праці (зокрема з'явилися нові галузі садівництва, огородництва, технічних культур, конярство, вівчарство), удосконаленні системи обробки ґрунту (поширення орного землеробства, парова система із удобренням гноєм), покращилась обробка заліза, відбулося удосконалення сільськогосподарських знарядь праці (з'явився залізний плуг, рало, соха, борона тощо). Сприяв розвитку продуктивних сил і той факт, що селяни мали власне господарство, а тому були протягом тривалого часу зацікавлені у результатах своєї праці. У зв'язку з цим, феодалізм вважався більш прогресивним ладом порівняно з попередніми суспільно-економічними формаціями. Однак надалі, в міру зростання землеволодіння феодалів і посилення ними експлуатації залежних селян (посилення їх закріпачення), такі виробничі відносини стали гальмувати розвиток продуктивних сил.

Посилення експлуатації селян було спричинено поглибленням суспільного поділу праці, поширенням товарно-грошових відносин, розвитком грошового обігу, формуванням національних ринків, розвитком внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Дія вищезазначених чинників вимагала від феодалів зростання рівня товарності їх господарств. Однак, оскільки умови господарювання цьому не сприяли, феодали вдавалися до розширення своїх посівних площ, які вони збільшували шляхом відрізання кращих земель у селян, а також за рахунок пасовищ, лісів тощо. Зростання феодального землеволодіння, в умовах низької продуктивної праці селян, призводило до посилення експлуатації залежного селянства. У деяких місцях селяни працювали по п'ять днів у тиждень, в інших – кріпосні мали працювати щоденно на поміщика, включаючи і вихідні. Свавільям поміщика визначалась також тривалість робочого дня і т. д. [10, с. 63]. Паралельно з цим, поміщики вдавалися до збільшення розмірів оброків. Так з'являється грошова рента та зростає роль відробіткової ренти.

Скорочення площ селянських землеволодінь в умовах зростання повинностей, негативно позначалося як на стані господарств залежних селян, так і на їх можливостях сплати натуральних і грошових повинностей. Збільшувалась кількість безземельних селян, поглиблювалося майнове і соціальне розшарування на селі та у суспільстві. Це підривало, поряд з дією інших факторів, основи існування феодального ладу. Спостерігалось загострення економічних і соціальних суперечностей, які проявлялися у селянських повстаннях і бунтах. Селяни, холопи і робітники мануфактур виступали за ліквідацію феодальної земельної власності та скасування їх кріпосної залежності. Влада придушувала ці виступи та лише посилювала експлуатацію селянства. Однак, це не розв'язувало наявних суперечностей. Примусова праця була настільки непродуктивною, що в ряді господарств молотіння хліба з допомогою машин відбувалося повільніше, ніж без машин [10, с. 24].

Стала очевидною криза феодального ладу і ручного способу виробництва у сільському господарстві. У результаті у феодальних господарствах починають все частіше, поряд із працею залежних селян, використовувати працю вільнонайманих працівників, оскільки продуктивність праці останніх була значно вищою, ніж кріпосних. Та все ж така тенденція не набула значного поширення у сільському господарстві, бо кількість вільнонайманих кваліфікованих робітників була невеликою, а їх праця коштувала дорого. Як наслідок, відбулося загострення суперечності між екстенсивними типом господарювання і постійно зростаючими потребами населення у продовольстві. Її розв'язання можливе було лише шляхом переходу до більш ефективного способу виробництва, яким є машинний спосіб виробництва. Паралельно з переходом до машинного способу виробництва, відбувається поступовий перехід від феодального ладу до капіталістичного.

Розпад феодального ладу ознаменувався відміною кріпосного права. Ця подія прискорила відхід від панщино-кріпосної системи господарювання, створила передумови для поширення і розвитку на селі капіталістичних відносин та розвитку капіталістичної приватної власності на землі. Селянське господарство перестало бути складовою поміщицького. За поміщиками зберігалось право на всі належні їм землі. Селянам

надавалися у користування лише садиба і польова земля. Однак, проведене розмежування земель і той факт, що поміщики надавали селянам землі гіршої якості, сприяло збереженню їх залежності від поміщиків.

У 1881 році, коли значно посилювалися селянські виступи, царський уряд перевів селян із статусу тимчасовозобов'язаних в статус землевласників. З метою підвищення купівельної спроможності селян, у 80-х роках було створено Селянський поземельний банк, який мав надавати позики малоземельним і безземельним селянам на купівлю землі. Але з часом банк набув право надавати такі позики усім селянам та купувати за власний рахунок землі у поміщиків з їх наступним перепродажем селянам. Це сприяло зростанню цін на землю.

Зростання товарного виробництва призвело до посилення майнового і соціального розшарування селянства. У результаті, з одного боку, виділилося заможне селянство, у руках якого зосереджувалася значна кількість купленої і орендованої землі, худоби, з іншого боку, малоземельні і безземельні селяни, які змушені були продавати свою робочу силу у господарствах більш заможних селян або продавати свою землю і виїжджати у міста на заробітки.

У приватних поміщицьких господарствах зростало застосування вільнонайманої праці та більш досконалої сільськогосподарської техніки, вносилося більше мінеральних добрив, використовувалися досягнення агрономії (травосіяння, більш врожайні сорти рослин) тощо. У результаті урожайність як у поміщицьких, так і селянських господарствах зростала, щоправда, у селянських господарствах нижчими темпами. Зростання урожайності було свідченням розвитку продуктивних сил. Сільське господарство ставало більш товарним.

Розвиток капіталістичних відносин на селі створював умови для розвитку продуктивних сил. До обробітку залучалися нові землі, спостерігалось збільшення валового збору не лише хліба, а й продукції рослинництва, садівництва, тваринництва, відбулося зростання продуктивності праці селян та відповідно дещо зменшилась кількість людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Зростання продуктивності праці відбувалося в умовах зростання внутрішнього виробництва мінеральних добрив та їх імпорту із-за кордону, імпорту сільськогосподарських машин та збільшення їх внутрішнього виробництва, переходу від двопілля до трьохпілля, а згодом до багатопільних сівозмін.

На селі йшов процес формування капіталістичної земельної власності. На одному полюсі російського землеволодіння знаходились мільйони дворів малоземельного селянства, а на другому – декілька тисяч сімей власників крупних латифундій з десятком мільйонів десятин землі [11, с. 205; 11, с. 207].

Аби згладити проблему нестачі землі, російський уряд 9 листопада 1906 року видав закон про виділення селян із общини на хутори, відповідно до якого кожен домогосподар, який володів общинною землею, мав право закріпити у власність, належну йому частину. Протягом 1906-1915 рр. із общин виділилося понад 2 млн. домогосподарств, а разом з домогосподарствами общин, у яких не було переділів, – близько 2,5 млн. домогосподарств. Таким чином, за 10 років із общин виділилася приблизно четверта або п'ята частина селян [11, с. 210]. Розвиток приватної власності на надільну землю відбувався переважно у формі хуторів і відрубів, які спочатку створювалися здебільшого на землях селян, а пізніше виникали на землях Селянського банку, які той викупував у поміщиків.

З часом переселенський рух почав спадати, а переселенці все частіше стали повертатися. Основною причиною їх повернення була не облаштованість нових місць. Починаючи з 1910 року, щороку поверталось майже 1/3 всіх переселенців [11, с. 216].

Руйнування общинного землеволодіння, зростання кількості безземельних селян та їх переселення в міста, концентрація надільних і поміщицьких земель у руках багатих селян, посилення обороту землі в якості товару призвело, з одного боку, до поглиблення майнового і соціального розшарування на селі, а, з іншого боку, сприяло розвитку продуктивних сил в сільському господарстві. Зростала забезпеченість кулацьких і поміщицьких господарств сільськогосподарськими машинами (плугами, залізними боронами, молотилками, віялками, сіялками, жниварками тощо), вдосконалювалась система ведення землеробства та обробітку ґрунту (перехід до чотирьохпілля та багатопільних сівозмін), збільшилася частка удобрюваних земель. Це сприяло підвищенню урожайності та продуктивності праці в сільському господарстві, зростанню товарності сільськогосподарського виробництва.

Розвиток капіталізму на селі супроводжувався появою нових галузей (вирощування картоплі, буряка, тютюну, хлопку) та перерозподілом праці між виробництвом окремих культур (знизились частка зайнятих у виробництві зернових і зросла у виробництві технічних культур). Однак, розвиток сільського господарства відбувався повільніше, ніж промисловості, в якій на той час спостерігалася концентрація виробництва і поширення монополістичних об'єднань. Це посилювало суперечності між містом і селом, та вимагало сприяння з боку уряду в організації на селі більш крупних форм господарювання, переходу до механізованого сільськогосподарського виробництва.

Після здобуття влади більшовиками у 1917 року було скасовано приватну власність на землю і проголошено, що всі землі є загальнонародною власністю. Землі, як перебували у власності поміщиків, разом із будівлями і знаряддями праці переходили у розпорядження земельних комітетів і повітових рад. Передбачався зрівняльний розподіл землі у індивідуальне користування селян за трудовими і споживчими нормами. Ліквідувався поділ суспільства на класи. У 1918 році було прийнято закон про соціалізацію землі, відповідно до якого проголошувалася націоналізація землі та пріоритет у користуванні землею

надавався комунам і артілям, решта землі розподілялася між селянами. У 1919 році було проголошено курс на форсоване створення на селі великих форм господарств – колгоспів і радгоспів.

Як пізніше показала практика, усупільнення землі і засобів виробництва було передчасним, і на етапі його проведення не відповідало рівню розвитку продуктивних сил. Не сприяла цьому і політика уряду, яка була спрямована на пріоритетний розвиток промисловості і військово-промислового комплексу. У результаті ресурси із села перекачувалися на розвиток саме цих галузей економіки. Матеріально-технічне забезпечення сільського господарства відбувалося переважно за залишковим принципом. У зв'язку з цим, у сільському господарстві не було досягнуто комплексної механізації сільськогосподарських робіт. Зокрема, комплексною механізацією було охоплено лише 50% зернових господарств, 25-30% господарств птахівництва та свинарства. Частими були випадки завезення некомплектного устаткування, не вистачало запасних частин, бракувало працівників з ремонту техніки та гаражів для її зберігання. У результаті багато сільськогосподарських робіт виконувалося вручну. Це призводило до втрати від 30 до 50% продовольства [4, с. 176].

Натомість сільське господарство розвинутих країн у XX ст. перетворилося на індустріальну галузь. Було повністю механізовано обробіток ґрунту, збирання картоплі, зернових та кормових культур, на 90% – збирання бавовни, на 30-50% – овочів і фруктів [4, с. 172]. За рахунок зростання потужності і універсальності сільськогосподарської техніки, відбулося зменшення її кількості у господарствах. Зросла кількість добрив внесених на 1 га оброблюваної землі. Підвищився рівень електрифікації сільськогосподарських робіт. Це дозволило механізувати трудомісткі роботи у тваринництві, створити автоматичні системи і лінії. Використання інтенсивних методів господарювання призвело до зростання продуктивності праці сільськогосподарських підприємств. За рахунок розвитку виробничої інфраструктури, продукцію почали перевозити автомобільним і залізничним транспортом.

Основною формою господарювання у більшості розвинутих капіталістичних господарств були фермерські господарства. Однак, у зв'язку з посиленням концентрації виробництва, кількість ферм поступово почала зменшуватися, а самі ферми перетворювалися на сучасні сільськогосподарські підприємства. Спостерігалось зменшення кількості зайнятого населення у сільському господарстві.

Таким чином, застосування машинного способу виробництва у розвинутих країнах світу, з одного боку, призвело до зростання продуктивності праці у галузі та приросту виробництва сільськогосподарської продукції, дозволивши їм досягти високого рівня самозабезпечення продуктами харчування. З іншого боку, відбулося виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, зросли витрати енергетичних ресурсів, хімізація ґрунтів, небезпечних масштабів набула вітрова і водна ерозія ґрунтів, праця селян стала більш монотонною, збільшилось технологічне безробіття.

Незважаючи на зазначені негативи, монополісти прагнути ще більшого зростання продуктивності праці, адже вартість робочої сили зростала, а конкуренція на світовому ринку агропродовольчої продукції під впливом зростання попиту на зерно і сою та підвищення цін на енергоносії загострювалася. Розв'язати зазначені суперечності машинного способу виробництва дозволяв автоматизований спосіб виробництва, який передбачає створення автоматизованих, ізольованих від зовнішнього середовища, замкнутих аграрних систем.

У зв'язку з цим, сільське господарство розвинутих капіталістичних країн 70-80-х роках під впливом НТР вступило в новий етап свого розвитку, здійснивши перехід до автоматизованого способу виробництва. Цей етап розвитку сільського господарства характеризується формуванням в економіках розвинутих країн агропромислового комплексу (АПК), широким впровадженням досягнень науки у сільськогосподарське виробництво, змінами у ресурсному забезпеченні галузі, у відтворенні робочої сили і основного капіталу, в спеціалізації і концентрації сільськогосподарського, у формах організації інтеграційних зв'язків з суміжними галузями АПК, активною інвестиційною діяльністю господарюючих суб'єктів, створенням виробничої і соціальної інфраструктури на селі. Зупинимось на характеристиці деяких з цих зрушень більш детально.

На сьогодні уряди багатьох держав світу великі кошти спрямовують на проведення НДДКР в сільському господарстві. НДДКР у сфері сільськогосподарського виробництва, перш за все, спрямовані на: економію не відтворювальних енергоносіїв, зменшення негативних екологічних наслідків, забезпечення високої якості продовольства та раціональне використання землі, сонячної енергії, фізіологічного потенціалу рослин, тварин і бактерій. Найбільше значення для сталого розвитку сільського господарства мають прогресивні методи обробітку ґрунту, які дозволяють проводити декілька операцій за один прохід агрегату, зменшуючи тим самим негативний вплив на землю і на навколишнє середовище.

Відбуваються зміни і у галузевій структурі виробництва. У структурі товарної продукції зросла частка тваринництва переважно м'ясного напрямку. При цьому зменшилась роль свинарства та птахівництва яєчного напрямку. У структурі рослинницької продукції зменшилась частка картоплі. Крім того, відбулися зміни у якійсній структурі сільськогосподарської продукції (підвищився вміст білка в зерні, м'ясі, молоці, цукру – в цукрових буряках, крохмалю – в картоплі тощо). Почали вирощувати нові сорти рослин та розводити нові породи тварин, які вирізняються вищим вмістом поживних речовин, вітамінів тощо.

Підприємства харчової промисловості при закупівлі сільськогосподарської сировини почали висувати більш жорсткі вимоги якості щодо вмісту поживних речовин у фруктах, овочах. Такі вимоги зумовили необхідність змін у селекційній роботі, технологіях та сприяли поглибленню спеціалізації ферм.

У зв'язку з покращенням та розширенням автомобільних доріг, появою спеціалізованого транспорту з холодильними установками, відбулися зміни і у регіональній структурі сільськогосподарського виробництва. Тепер воно почало концентруватися в районах з оптимальними природними умовами.

Відбулися зміни і у структурі трудових ресурсів. По мірі зростання концентрації землі, капіталу і виробництва у сільському господарстві розвинутих країн відбулося зменшення використання сімейної праці (однак вона все одно залишається домінуючою) і збільшення найманої праці, яка переважно зосереджується у великих капіталістичних господарствах. Зріс попит на висококваліфікованих працівників. Відбулося зростання рівня кваліфікації фермерів.

Майже не зазнали змін розмір і структура оброблюваної землі. Це пов'язано з аграрною політикою розвинутих країн, яка спрямована на обмеження виробництва сільськогосподарської продукції шляхом консервації частини земель. Однак, цього не можна сказати про зміни у структурі капіталу, які були викликані активною інвестиційною діяльністю. Спостерігається зростання у структурі капіталу машин, обладнання, меліоративних споруд та елементів виробничої інфраструктури.

Спостерігаються зміни і в організації сільськогосподарського виробництва, які проявляються у підвищенні рівня його спеціалізації, концентрації, посиленні інтеграційних зв'язків із суміжними галузями АПК. Багато фермерських господарств спеціалізуються не лише на виробництві певного продукту, а навіть на його певному виді або сорті. Набула поширення технологічна спеціалізація фермерських господарств, коли вони виконують лише одну виробничу операцію. Паралельно із спеціалізацією сільськогосподарського виробництва, відбувається його концентрація у крупних сільськогосподарських підприємствах. Відповідно до цього у сільському господарстві розвинутих країн зменшилася частка малих і середніх ферм у загальній кількості господарюючих суб'єктів, зменшилася і їх частка у виробництві товарної продукції.

Посилення процесів спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, а також проникнення промислово-торговельних фірм у сільськогосподарське виробництво, а сільськогосподарських корпорацій в несільськогосподарські сфери виробництва призвело до виникнення нових форм господарювання із замкнутим циклом виробництва, так званих агропромислових об'єднань (АПО). Агропромислові об'єднання найбільш поширені у тваринництві, птахівництві та трудомістких галузях рослинництва (виращування бройлерів, цукрових буряків, деяких видів овочів і фруктів). Найбільшого поширення отримали горизонтально інтегровані кооперативні АПО.

Таким чином, перехід до автоматизованого способу виробництва сприяв зростанню продуктивності праці робітників та збільшенню валового виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, разом з тим, ще більш актуальною стала проблема якості продуктів харчування через вміст в них ГМО та відбулося загострення соціальних суперечностей в сфері використання трудових ресурсів. Зокрема, впровадження досягнень НТП у виробничий процес у аграрному секторі призвів до ряду суперечливих тенденцій. По-перше, у результаті зростання продуктивності праці і посилення її інтенсифікації, зменшилась потреба у некваліфікованій та низько кваліфікованій робочій силі. Це призвело до збільшення кількості безробітних у цій професійно-кваліфікаційній групі зайнятих, погіршення їх економічного та соціального становища. Натомість, у структурі зайнятих зросла частка висококваліфікованих працівників, які вміють користуватися новою технікою та обслуговувати її. Наслідком масового зростання кваліфікації працівників галузі стало те, що нині більшість з них змушені погоджуватися на виконання роботи, що не потребує такого високого рівня кваліфікації. Ця тенденція посилюється діями монополій, які бажаючи зекономити на змінному капіталі, вдаються до «раціоналізації» праці, поділу роботи на найпростіші операції, в результаті чого праця сільськогосподарських робітників стає монотонною і не цікавою. Як наслідок, зростає їх невдоволення своєю працею та її умовами, зростає відчуженість робітників від засобів виробництва, а посилення інтенсивності їх праці призводить до появи нових форм виробничого травматизму (перевтома, стреси, психічні розлади тощо).

Таким чином, технологічні способи виробництва відрізняються між собою способами привласнення праці безпосередніх виробників і їх результатів, які обумовлені суспільними формами засобів виробництва і праці. З цього випливає, що соціально-економічні відносини визначають існування певного історично визначеного ТСВ та впливають на його соціально-економічні результати функціонування. З іншого боку, ТСВ, будучи джерелом формування і розвитку історично визначеної форми власності, впливає на розвиток соціально-економічних відносин.

Оскільки продуктивні сили обумовлюють зміст технологічного способу виробництва, то на підставі розгляду процесу розвитку продуктивних сил протягом всієї історії людства, можна визначити такі закономірності розвитку ТСВ в аграрному секторі економіки: невпинне підвищення його ефективності шляхом переходу до нового вищого способу виробництва; розвиток усіх складових ТСВ; провідна роль людського фактора при всіх способах виробництва; підвищення рівня усупільнення виробництва; історична тривалість життєвого циклу ТСВ визначається його відповідністю своїм носіям, тобто він має змінюватися синхронно із своїми носіями (з освітнім і кваліфікаційним рівнем працівників); поява нового ТСВ не веде до зникнення попереднього, тобто різні способи виробництва співіснують і взаємодіють; паралельно зі зміною ТСВ відбувається зміна суспільно-економічного ладу; поширення нового ТСВ в аграрному секторі відбувається значно пізніше, ніж в промисловості тощо.

Спосіб виробництва має свої періоди життєвого циклу: виникнення, становлення, зрілості, спаду, смерті (зникнення). А кожен період може мати свої фази існування [6, с. 91]. Зазвичай, кожному періоду життєвого циклу конкретного ТСВ відповідає певна його суспільна форма. Так, виникнення ручного способу виробництва відбулося в первісному ладі, становлення – в рабовласницькому, зрілість – при феодалізмі, спад – в період кризи і розпаду феодалізму, а смерть (яка хоч і не призвела до його повного зникнення, але ознаменувалася поширенням машинного способу виробництва) – при капіталізмі.

Про старіння існуючого ТСВ в аграрному секторі, його кризи і необхідність заміни новим способом виробництва, який, до речі, витікає із попереднього технологічного способу виробництва, свідчить суттєве і стійке падіння ефективності ТСВ, яке супроводжується аграрними кризами. Причини кризи ТСВ можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Щодо автоматизованого способу виробництва, то про його кризи поки що говорити не приходиться, адже він нині поширений переважно в аграрному секторі економічно розвинутих країн. Однак, у перспективі його значення і роль в економіках розвинутих країн буде зменшуватися. Вже зараз спостерігається частковий перехід до органічного ведення землеробства та екологічно чистого сільськогосподарського виробництва. Це дає нам підстави прогнозувати, що надалі у аграрному секторі багатьох країн світу відбудеться зростання ролі ручного способу виробництва при зменшенні ролі інших двох способів виробництва.

Таким чином, виникнення і якісна зміна ТСВ обумовлена суперечністю між продуктивними силами і виробничими відносинами, а саме: невідповідністю рівня розвитку продуктивних сил рівню розвитку виробничих відносин. Зміна ТСВ є закономірною, адже в попередньому ТСВ завжди є зародки майбутнього способу виробництва, який з'являється із розпадом попереднього. Так, машинний спосіб виробництва зародився в надрах ручного способу виробництва. Його зародком була поява обміну, подальший розвиток якого призвів до еквівалентної форми реалізації продуктів праці на ринку, подальшого поділу праці і виробництва, появи та поширення торгового і лихварського капіталу, який проник у сферу сільськогосподарського виробництва. Автоматизований спосіб виробництва зародився в межах машинного способу виробництва. Зародками цього способу виробництва були поява грошей, розвиток промислового і банківського капіталу. До того ж, кожний наступний ТСВ розв'язує суперечності попереднього способу виробництва.

Виникнення нового ТСВ не веде до повного зникнення попереднього способу виробництва, тобто вони співіснують і взаємодіють. Найбільш стійким і довговічним серед усіх ТСВ, як показала практика, є ручний спосіб виробництва, який і по нині різною мірою застосовується в сільському господарстві всіх країн світу. На нашу думку, це пов'язано, по-перше, з його суспільною основою та «природністю» виробництва; по-друге, можливостями його застосування, як у дрібних, так і великих господарствах (на основі кооперації праці робітників); по-третє, має значний потенціал до вдосконалення через своїх носіїв, їх бажання підвищувати свій освітній і кваліфікаційний рівень, бажання господарювати; по-четверте, здатен пристосовуватися до нових умов, розв'язувати соціальні і економічні суперечності, тобто має достатні механізми для самозбереження і відтворення.

Висновки. Таким чином, соціально-економічні відносини визначають існування певного історично визначеного ТСВ та впливають на його соціально-економічні результати функціонування. ТСВ з свого боку, будучи джерелом формування і розвитку історично визначеної форми власності, впливає на розвиток соціально-економічних відносин. Можна виділити такі закономірності розвитку технологічного способу виробництва в аграрному секторі економіки: невинне підвищення його ефективності шляхом переходу до нового вищого способу виробництва, розвиток усіх його складових, провідна роль людського фактора на всіх етапах еволюції технологічного способу виробництва, підвищення рівня усупільнення виробництва, історична тривалість життєвого циклу ТСВ визначається його відповідністю своїм носіям, тобто він має змінюватися синхронно із своїми носіями (з освітнім і кваліфікаційним рівнем працівників), поява нового ТСВ не веде до зникнення попереднього, різні способи виробництва співіснують і взаємодіють, паралельно зі зміною ТСВ відбувається зміна суспільно-економічного ладу, поширення нового ТСВ в аграрному секторі відбувається значно пізніше, ніж в промисловості тощо.

Список використаних джерел

1. Абишев А.А. *Социально-экономическая эволюция технологического способа производства: дис. на соиск. науч. степ. д-ра экон. наук: 08.00.01.* – СПб., 2000. – 345 с.
2. Громека В.И. *Социально-экономические противоречия НТП при капитализме / В.И. Громека.* – М.: Изд-во «Мысль», 1985. – 272 с.
3. Дорогунцов С.І. *Політична економія : науковий курс / С.І. Дорогунцов, О.П. Гош.– К.: Оріяни, 2004.* – 560 с.
4. Лановик Б.Д. *Економічна історія України і світу: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред.Б.Д. Лановика.* – 5-те вид., стер. – К.: Вікар, 2002. – 477 с. – (Вища освіта XXI століття).
5. *НТП и структурные сдвиги в экономике капиталистических стран / Отв. ред. к.е.н. Ю.В. Куренков.* – М.: «Наука», 1985. – 288 с.
6. Осипов Ю.М. *Теория хозяйства: В трех томах. Т.І.* – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 469 с.
7. *Технологічна модернізація в європейській економіці: монографія / О.С. Бурміч, О.Д. Лук'яненко, Є.Г. Панченко, В.І. Чужикова; За наук. ред. В.І. Чужикова.* – К.: КНЕУ, 2013. – 266, [6] с.
8. Хмара М.П. *Розвиток високотехнологічних кластерів в Європейському Союзі / М.П. Хмара // Теорії мікро-макроекономіки.* – 2008. – Вип. 30. – С. 151-154.
9. Хромов П.А. *Экономическая история СССР: Первобытно-общинный и феодальный способы производства в России / П.А. Хромов.* – М.: Высш. шк., 1988. – 272 с.
10. Хромов П.А. *Очерки экономики феодализма в России / П.А. Хромов.* – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1957. – 368 с.

11. Хромов П.А. *Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России* / П.А. Хромов. – М.: Высш. школа, 1982. – 240 с.

References

1. Aбышев А.А. *Sotsyalno-ekonomycheskaya evolyutsyya tekhnolohycheskoho sposoba proyzvodstva [Social and economic evolution of the technological mode of production]: dys. na soysk. nauch. step. d-ra ekon. nauk: 08.00.01. – SPb., 2000. – 345 s.*
2. Hromeка V.Y. *Sotsyalno-ekonomycheskiye protyvorechyia NTR pry kapytalызme [Socio-economic contradictions in capitalism STR]. M.: Yzd-vo «Mysl», 1985. – 272 s.*
3. Dorohuntsov S.I., Hosh O.P. *Politychna ekonomiya [Political Economy]: naukovyy kurs. K.: Oriyany, 2004. – 560 s.*
4. Lanovyk B.D., Matysyakevych Z.M., Mateyko R.M. *Ekonomichna istoriya Ukrayiny i svitu [The economic history of Ukraine and World]: Pidruchnyk K.: Vikar, 2002. – 477 s.*
5. *NTP y strukturnye sdvyhy v ekonomyye kapytalystycheskykh stran [NTP and structural changes in the economy of the capitalist countries] / Otv. red. k.e.n. Yu.V. Kurenkov. – M.: «Nauka», 1985. – 288 s.*
6. Osypov Yu.M. *Teoryya khozyaystva [The theory of economy]. T.I. – M.: Yzd-vo MHU, 1998. – 469 s.*
7. O.S. Burmich, O.D. Lukyanenko, YE.H. Panchenko, V.I. Chuzhykov *Tekhnolohichna modernizatsiya v yevropeyskiy ekonomitsi [Technological modernization in the European economy]: monohrafiya. – K.: KNEU, 2013. – 266, [6] s.*
8. Khmara M.P. *Rozvytok vysokotekhnolohichnykh klasteriv v Yevropeyskomu Soyuzi [The development of high-tech clusters in the European Union] // Teoriyi mikro-makroekonomiky. – 2008. – Vyp. 30. – S. 151-154.*
9. Khromov P.A. *Ékonomycheskaya ystoryya SSSR: Pervobytno-obshchynnyy y feodalnyy sposoby proyzvodstva v Rossyy [The economic history of the USSR: Primitive communal and feudal modes of production in Russia]. – M.: Vyssh. shk., 1988. – 272 s.*
10. Khromov P.A. *Ocherky ekonomyye feodalызma v Rossyy [Sketches of feudal economy in Russia]. – M.: Hosudarstvennoe yzd-vo polytycheskoy lyteratury, 1957. – 368 s.*
11. Khromov P.A. *Ékonomycheskaya ystoryya SSSR. Peryod promyshlennoho y monopolystycheskoho kapytalызma v Rossyy [The economic history of the USSR. Industrial and period of monopoly capitalism in Russia]. – M.: Vyssh. shkola, 1982. – 240 s.*

ДАНИ ПРО АВТОРА

Шульга Ольга Антонівна, докторант кафедри політичної економії, доцент, кандидат економічних наук, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Шульга Ольга Антоновна, докторант кафедры политической экономики, доцент, кандидат экономических наук,
ГБУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

DATA ABOUT THE AUTHOR

Shulga Olga Antonovna, doctoral department political economy, Associate of Professor, PhD in Economics, SHEE «Kiev national economic university named after Vadym Hetman»,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net